

QARAQALPAQSTANDA XOR DIRIJORLIĞI JÓNELISINIŇ PAYDA BOLIW TÁRIYXI.

Dáuletyarova Ğaziynexan

Ózbekstan mámleketlik Konservatoriyası Nókis filiali “Ulıwma kásiplik hám social-gumanitar pánler kafedrası” “Muzıkatanıw” qániygeligi 2-kurs studentı

Dáuletyarova Ğaziynexan

Ilmiy basshı: Kamalova Gúlmariyam

Annotaciya: Bul maqalada Xor dirijorlıǵı jónelisiniŇ payda bolıw táriyxı, Qaraqalpaqstan mádeniyatına kirip keliwi, bul jónelistiŇ rawajlanıwına sebebshı bolǵan insanlar haqqında maǵlıwmat berilgen.

Gilt sózler: Muzıka, xor, ansambl, kompozitor, atqarıwshı, opera, repertuar.

Аннотация: В статье представлена информация о характере хорового дирижера и его представителях, а также о лицах, которые вошли в культуру из Каракалпакстана и стали причиной возникновения данного характера.

Ключевые слова: Музыка, хор, ансамбль, композитор, исполнитель, опера, репертуар.

Annotation: This article provides information about the history of choral conducting and its figures, as well as about the people who came to the area from the Karabakh region, which led to the development of this history.

Keywords: Music, choir, ensemble, composer, performer, opera, and repertoire.

Xor atqarıwshılıǵı jónelisi XV ásirde payda bolıp, patsha Ivan III oǵan tiykar salıp, sol zamanlardan baslap, házirǵı kúnge shekem bul jónelis dúnya júzinde rawajlanıp kelmekte, *xor* grek tilinen alınǵan bolıp, qosıqshılar kollektivi hám adam dawıslarınıŇ birge jańlawı degen mánisti ańlatadı. Bul jámáátti basqaratúǵın hám olarǵa arnawlı bir shıǵarmanı úyretetúǵın basshını xormeyster yamasa dirijor dep ataǵan bolsa, áyyemǵı zamanlarda shirkew xor jámáátlerine basshılıq etetúǵın adamdı *regent* dep ataǵan. Xor shıǵarmaları ásbap penen birgelikte yamasa ásbapsız atqarıladı. Eger xor jámááti óz shıǵarmaların arnawlı saz ásbap penen atqarmasa, demek ol *a cappella* dep ataladı. Bárshe dáwirde xor janrınıŇ mádeniyatı hár túrlı bolıp rawajlanǵan, misal etıp aytatúǵın bolsaq, orta ásirde xor shıǵarmaları kóbinese dın hám shirkewler menen baylanıshı bolǵan bolsa, renesans yaǵniy rawajlanıw dáwirinde shirkew janrları messa hám motetlar atqarılátúǵın bolǵan. Xor atqarıwında arnawlı dawıslardıŇ klassifikacijaları bar bolıp tabıladı, olar tómendegishe:

- *netoide* – joqarı dárejede ayılatúǵın dawıs bolıp, virtuoz jeke atqarıwshılarǵa tán bolıp esaplanadı;
- *mesoide* – ortanǵı dawıs;

- *iratoide* – tómengı dawıs bolıp, bul tragediyalıq xarakterdegi qosıqğa tán bolıp tabıladı.

Rossiyada rus operaları payda bolgannan baslap, opera xorıda rawajlangan. M.I.Glinkanıń Ivan Susanin, A.P.Borodinnıń Knyaz Igor, M.P.Musorgskiydıń Boris Godunov hám Xovanchina operaları xorlı opera dep atalgan, sebebi bul shıǵarmalardıń kóplegen bólimleri xor muzıkaları hám saxnalarınan ibarat bolıp tabıladı.

Rus xor mádeniyatınıń tiykarǵı jónelisleriniń rawajlanıwı ekige yaǵnıy professional shirkew qosıqshılıq mádeniyatı hám xalıq atqarıwshılıq mádeniyatı bolıp bólinedi. Professional shirkew qosıqshılıq mádeniyatı XV ásirde ekinshi yarımınan baslanıp, sol dáwirde eń dáslepki rus xor shıǵarmaları payda bolgan. Soń professional xalıq atqarıwshılıq xor jámaatı de rawajlanıp, bul jámaatıń eń birinshi basshısı hám shólkemlestiriwshısı Yaroslav guberniyasınıń diyxanı Ivan Evstratovich Molchanov bolıp tabıladı. Rus xor jónelisiniń rawajlanıwına kóplegen kompozitorlar, dirijorlar hám xormeysterlar ózleriniń salmaqlı úleslerin qosqan. Rus

Usı sıyaqlı xor bárlıq xalıqlardıń mádeniyatında payda bolıp baslaydı. Solay etip 1938-jılı bul janr Ózbekstan mádeniyatına kirip keledi. Usı janrdıń payda bolıwına hám rawajlanıwına Karim Abdullaev, V.Verov, R.Xublarov, Mirsaid Umarov, Abdugani Abduqayumov, Botir Umidjanov, Shirin Babaxanova, ózleriniń salmaqlı úleslerin qosqan insanlar bolıp tabıladı. B.Umitjanov 1960-jılı Ózbekstan mámleketlik teleradio komitetiniń janında zámánagóy xor kollektivin dúzip, hám de ózi sol jámaatke basshılıq etken. Dáslep bul toparada 28 adam bolgan bolsa, keyin ala qatnasıwshılardıń sanı artıp barabergen.

Xor jámaatınıń repertuarında kóplegen ózbek kompozitorlarınıń shıǵarmaları atqarılǵan, aytıp ótetúgin bolsaq “Chamanda gúl”, “Lapar”, “Qılıpıllama”, “Olmacha anor”, “Diliman”, hám taǵı basqada milliy qosıqlardı mısıl etip alsaq boladı. Jıl sayın bul jámaatıń repertuarı keńeyip baraberdı, keyin ala olar iri kólemdegi *a kapella* shıǵarmasın atqaratıǵın bolgan. 1970-1990 jıllar arasında xordıń quramı 60 adamǵa jetip bardı, al 1981-jılı bolsa “Zaslujenniy kollektiv Respubliki” ataǵın alǵan, Usı künge shekem xorǵa kórkem óner ǵayratkerleri hám Ózbekstan xalıq artistleri basshılıq etip kelgen bolsa, al házirgi künde xor jámaatınıń kórkemlik jaqtan basshısı hám glavniy (bas) dirijorı bolıp Shirin Babaxanova is júritip kelmekte.

Qaraqalpaq muzıka óneri endi rawajlanıp baslagan dáwirlerde jańa túrdegi muzıkalıq shıǵarmalardıń jaratılıwı, xalıq qosıqlarımızdı talantlı atqarıwshılarımız tárepinen sırt ellerde atqarılıwı hámde elimizge shet elden ullı ustazlardıń kelip muzıkaǵa qızıǵıwshı jaslarǵa bilim beriwi, xalqımızdıń muzıka óneriniń rawajlanıwına óz tásirin kórsetti.

Qaraqalpaqstanda xor atqarıwshılıǵına 1950-jıllardıń aqırlarına kelip itibar qaratile basladı. 1956-jılı Tashkent Konservatoriyasınıń pitkergen Davletkeldieva Saniya Yusupovna professional xormeysterlerden bolıp, ol jollama boyınsha

Qaraqalpaqstanga kelip, mámleketlik filarmoniyada birinshi xor jámáátin dúzedi. Onıń dúzgen xor quramında barlıq solist qosıqshılar, yaǵnıy atap ótsek: B.Nadırov, A.Shamuratova, G.Shirazieva, G.Sırımбетova, B.Matchanov, U.Qurbanbaev h.t.b. qatnasqan. Bul xor jámáátı barlıq bayram sánelerinde, kóplegen koncert hám yubileylerde turaqlı qatnasıp, qaraqalpaq kompozitorları Á.Xalimov, Á.Sultanov, X.Turdiqulov, J.Shamuratov, G.Demesinov h.t.b. xor ushın jazgan shıǵarmaların atqarıp kelip, soń 1959-jılı Moskva qalasında ótkerilgen “Mádeniyat hám ádebiyat kúnlerine” qatnasqan.

1960-jılı Leningrad konservatoriyasınıń pitkerip kelgen S.R.Palvanov óz dóretiliwshiligi menen xor atqarıwshılıǵınıń ele de rawajlanıp, joqarı basqıshlarga kóteriliwine óziniń salmaqlı úlesin qosti. Ol respublikanıń erler, hayal-qızlar, balalar hám aralas xorlar ushın 30 dan aslam shıǵarmalar jazdı. Solardan “Watan”, “Respublikam”, “Soldat antı”, “Dala ármanları”, “Berdaq xalıq penen”, “Tuwılǵan jer”, “Jasıl jaylawlarım”, “Aralım”, “Ayrılса”, “Dembermes”, “Ayralıq”, “Arıwxan” h.t.b xorları garmoniyalıq hám polifoniyalıq jaqtan bayıtılıp *a kapella* usılında dóretilgen hám óziniń tásirshenligi menen xalqımızdıń sana sezimine sındirilip kelmekte. Bunnan basqa da elimizde bir qansha belgili xormeysterler is júritip kelgen, atap aytatúǵın bolsaq Ábdijabbar Mámбетov, Túrdıbay Eshbaev, Quwatbay Utegenov, Aypara Tólepova h.t.b. Bul ullı insanlar 100 den aslam shákirtlerdi tayarlap shıǵarıp, olar respublikamızdıń bir qansha awıl hám qalalarında sonday-aq qońsılas ellerdiń qala hám aymaqlarında da miynet etip kelmekte.

Urıstan soń elimizde namager hám professional kompozitorlar jetilisip shıǵıp, iri janrdáǵı shıǵarmalarǵa qol ura basladı. Atap ótetúǵın bolsaq, 1974-jılı Qaraqalpaqtıń birinshi operası belgili kompozitor N.Muxammeddinov avtorlıǵında, sóz zergeri, Ózbekstan Qahármanı I.Yusupov librettosı tiykarında xalqımızdıń ullı klassik shayırı Ajiniyaz Qosıbay ulınıń 150 jıllıq toyı qabatında “Ájiniyaz” atlı operanıń dáslepki variantı dúnyaǵa keldi. Opera 1974-jılı birinshi aktı saxnaǵa qoyılǵan hám 1987-jılı bul opera 3 aktlı hám 7 kartinalı bolıp juwmaqlanıp, teatr saxnasına dáslepki qádemin qoyadı. Qarama-qarsılıqlar, waqıyalar rawajlangan sahnalarda xor jámáátı qatnasadı.

Milliy kolorit penen jazılǵan muzıka tiykarında uvertyura ariyalar rehtativler balet sahnasında duetler jańlaydı. Á.Mámбетov operanıń tek ǵana xor sahnasınıń emes al, bas qáhármanlardıń partiyaların solist vokalistler menen birge tayarladı. Opera qatnasıwshılarınıń dawısları tómendegishe kórsetilgen:

Ájiniyaz - lirikalı bariton – shayır - Qaraqalpaqstanǵa xızmet kórsetken artist Tolıbek Xojanazarov.

Pirim biy - bas, xalıq batırı - Qaraqalpaqstaǵa xızmet kórsetken artist Maxset Xojaniyazov.

Xanzada - koloroturalı soprano - shayır yarı - Ózbekstan, Qaraqalpaqstan hám Qazaqstanğa xızmet kórsetken artist Roza Qutekeeva.

Aybórek - mecco-soprano - Panaxannıń qızı - Ózbekstan xalıq artisti, Qaraqalpaqstan hám Túrkménistanda xızmet kórsetken artist Mırzagúl Sapaeva.

Berdi – Bariton-Angliyanıń jansız - Ózbekstan xalıq artisti BazarbayNadirov.

Shax – bariton - Shıǵıs eliniń patshası - Ózbekstan xalıq artisti, Ózbekstanğa xızmet kórsetken artist Bazarbay Uzaqbergenov.

Shopan – tenor - Qaraqalpaqstanğa xızmet kórsetken mádeniyat xızmetkeri Alimbay Seytekov.

Jánede, tanıqlı kompozitor N.Muxammeddinov 2019-jılı Qaraqalpaqstan xalıq shayır Gúlistan Matyakupova librettosı tiykarınd aekinshi “Gúlayım” operasın jazadı. 2019-jıl 5-oktyabr kúni Berdaq atındaǵı qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzikalı teatrında premeriyası bolıp ótti. Opera 4 aktlı, 6 perde, 11 kórinisten ibarat.

Kompozitor hám dirijyor Q.Záretdinov belgili shayır I.Yusupovtıń “Tumaris” poeması tiykarında 2013-jılı “Tumaris” operasın, 2021-jıl Qaraqalpaqstan xalıq shayır K.Karimov librettosı tiykarında Berdaqtıń ómiri jáne dóretiwshiligine baǵıshlangan “Xalıq ushın” operasın, 2 aktlı, 6 kórinisli etip jazadı. Jánede 2023-jıl 23-noyabrde “Edige” operasınıń premyerası bolıp ótti. Bul operalardıń xor saxnaların belgili xormeyster hám dirijorlar tárepinen tayarlanıp, atqarılıp shıqtı hámde sheber vokal atqarıwshılarımız ózleriniń shireli dawısları menen qatnasıp, xalqımızdıń mádeniyatın bayttı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Dauletyarova, G., & Kamalova, G. (2024). A LOOK AT THE WORK OF TEACHER POLATBAY QURBANAZAROV. *Modern Science and Research*, 3(1), 283-288.
2. Gulmaryam, K., & Ğaziynexan, D. (2024). SHOMANAY RAYONI JUMABAY JIRAW BAZAROV ATINDAǵI 13-SANLI BALALAR MUZIKA HÁM KÓRKEM ÓNER MEKTEBI. *ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ*, 47(6), 75-78.
3. Gaziynexan, D., & Maksudullaevna, K. G. (2024). QARAQALPAQSTAN KÓRKEM ÓNERINDE BALET JANRI.
4. Gaziynexan, D., & Gúlmariyam, K. (2024). QARAQALPAQSTAN MÁDENIYATINDA DEMLI SAZ ÁSBAPLARDIŃ QÁLIPLESIW. *Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi*, 14(1), 14-17.
5. Ğaziynexan, D., & Gúlmariyam, K. (2024). QARAQALPAQSTANDA XOR RAWAJLANIWINDA ÁBDIJAPPAR MAMBETOVTIŃ KÓRSETKEN TÁSIRI. *Modern education and development*, 13(4), 290-299.
6. Ğaziynexan, D., & Gulmaryam, K. (2024). ÁBDIJAPPAR MÁMBETOVTIŃ PEDAGOGIKALIQ ISKERLIGI. *Ustozlar uchun*, 64(1), 126-133.